

OSIP EN NADZJEDZJA MANDELSTAM

Serie Zomerdiensten

In Amsterdam Zuid-Oost staat een beeld. Een man en een vrouw kijken voor zich uit. Schouder aan schouder, met zijn tweeën gehuld in één oude grote Russische jas en omgeven door gevleugelde figuren. Hij in zijn hand een boek; zij een hand op haar hart. Op de sokkel staat een gedicht met daarin de regels "Leer van een ster, de zin van het licht" Het zijn de dichter Osip Mandelstam en zijn vrouw Nadzjedzja. Het beeld dat de titel Monument der liefde draagt ontroert me omdat hun leven me ontroert. In haar bijna 1000 pagina's tellende indrukwekkende memoires beschrijft Nadzjedzja die even hartstochtelijke als stormachtige liefde, zijn werk en hun roerige bestaan. Mandelstam werd vaak en hevig verliefd. Daarover zegt Nadzjedzja : "ik heb ook geprobeerd om ontrouw te zijn, maar het lukte me niet omdat geen man het bij hem haalde." En zij was voor Osip uiteindelijk ook onmiskenbaar de enige. Uit haar memoires: "Als hij mij terugzag, nadat we van elkaar weg waren geweest, hoe kort ook, deed hij zijn ogen dicht, ging, als een blinde, met zijn vlakke hand over mijn gezicht en bevoelde het zachtjes met zijn vingertoppen. Ik plaagde hem dan: 'Het is of jij je ogen niet vertrouwt!' Dan zweeg hij even, maar een volgende keer deed hij weer precies hetzelfde".

Osip en Nadzjedzja leren elkaar kennen in 1919 in een artiestencafé in Petersburg. Hij 26, een succesvolle dichter, zij 19 en schilderes. De dichteres Achmatova beschrijft hem als een inspirerende gesprekspartner met veel zelfspot, hoffelijk, vindingrijk en innemend. Een dichter met een groot geloof in de eigen poëtische kracht getuige de volgende regels uit het gedicht Notre-Dame:

*en hoe nauwkeuriger ik, bolwerk Notre-Dame
ouw ongeëvenaarde ribben bestudeerde
hoe meer ik wist dat ik ook zoiets kan creëren
het stugge zware tot iets moois omvormen kan*

Na zijn succesvolle eerste bundel *Steen* roept Mandelstam in de jaren tien van de vorige eeuw, samen met een groep dichters het acmeïsme in het leven, een stroming die zich verzet tegen de zweverigheid van de symbolisten. Het gaat de acmeïsten niet om ongrijpbare mystieke ervaringen maar om de tastbare wereld waarin wij leven. Een wereld die in al haar schoonheid en vitaliteit genoeg aanknopingspunten biedt voor literatuur. Mandelstam is een vrije geest die zich na de revolutie niet naar het keurslijf van de nieuwe maatschappij voegt, maar op het creatieve vlak zijn eigen weg gaat. Daarbij is hij zich bewust van het onheilspellende karakter van de hem omringende wereld, getuige de uitspraak : "Alleen bij ons hebben ze respect voor poëzie, alleen bij ons kun je er de doodstraf voor krijgen". Desondanks dicht hij door. Zijn moed ontroert me.

Niet alleen in zijn gedichten maar ook in zijn essays maakte hij zich op een bijna profetische manier sterk voor de oude humanistische waarden die dreigen te worden verkwanseld door het communistische regime. Een tijdgenoot beschreef een optreden van de altijd wat verlegen en onhandige Mandelstam als volgt: "Hij, de dichter, verscheen op het toneel met gebogen hoofd en oogde als een zonderling, Maar op het moment dat hij begon te lezen veranderde hij helemaal, alsof hij door een heilig vuur in brand was gezet....En toen hij het toneel verliet, begeleid door een stormachtig applaus, was hij een totaal andere man."

De nieuwe machthebbers hebben het niet op de acmeïsten. Een van de leidende figuren van de beweging, een persoonlijke vriend van Mandelstam, wordt in 1921 gefusilleerd. Als kort daarop een tweede dichter de dood vindt, is dit voor veel kunstenaars het signaal om het land te verlaten, maar niet voor Mandelstam, al wordt de verhouding tussen hem en het regime steeds grimmiger. In een gedicht uit 1920 verwoordt Mandelstam zijn voorgevoel over het lot van de poëzie:

*Eenmaal kom ik je in Petersburg weer tegen
Als begroeven wij de zon daar in de grond
En het zinloos woord, zo rijk aan zegen
Komt dan voor het eerst uit onze mond*

Na de publicatie van zijn tweede bundel komt Mandelstam meer in meer in de problemen, omdat hij blijft weigeren zich te plooiën naar de eisen van het Sovjetregime. Het gevecht eist zijn tol, is een aanslag op zijn creativiteit en productiviteit. De stroom gedichten lijkt langzaam op de drogen en Mandelstam valt ten prooi aan verwarring. In die jaren schrijft hij: *Waar moet ik beginnen, alles kraakt en zwiept. De lucht trilt van de vergelijkingen. Geen woord is beter dan een ander, de aarde dreunt van de metaforen.* En in een ander gedicht : *Mijn eeuw, mijn dier. Wie zal in jouw pupillen kunnen kijken en met zijn bloed de ruggengraten van twee eeuwen kunnen lijmen?* Die prachtige eeuw is dodelijk gewond, maar het lijkt alleen de dichter te kunnen schelen en dat maakt hem radeloos. Is hij gek zoals men hem wil doen geloven of zijn de anderen gek?

Eind jaren twintig culmineert de vijandigheid van het regime in een regelrechte hetze tegen Mandelstam en beschuldigt de pers hem valselijk van plagiaat. De dichter slaat terug met een vlijmscherp essay over deze lastercampagne en de bedroevende staat van de Russische literatuur. Dat blijkt voor hem persoonlijk een keerpunt. Hij hervindt zijn evenwicht als mens en als dichter. Hij schikt zich in zijn positie van buitenstaander, met Nadzjedzja onafscheidelijk aan zijn zijde, en de woorden beginnen weer overvloedig te stromen. Zijn trouw aan zichzelf tegen de verdrukking in ontroert me.

In de nacht van dertien op veertien mei 1934 valt de Russische geheime dienst het appartement van Osip en Nadjezdja Mandelstam binnen. Aanleiding is het volgende hekeldicht dat Osip op Stalin heeft geschreven:

*Wij leven en hebben geen voet aan de grond
Wij spreken alleen met een blad voor de mond
En waar wij vertrouwelijk raken
Komt de man in het Kremlin ter sprake
Zijn vingers zijn dik en als worsten zo vet,
en onder zijn woorden wordt alles geplet.
Zijn kakkerlaxsnorren smalen,
zijn laarzenschachten stralen,
om hem heen het gespuis dat beweegt op zijn wens,
dunhalzige leiders, half monster half mens,
zij hinniken blaffen miauwen
en hij trekt alleen aan de touwen,
als hoefijzers smeedt hij bevel op bevel,
jij moet zus, jij moet zo, jij moet niet, jij moet wel
hangop is zijn lievelingseten
en breed is de borst der Osseten*

Hij leest dit spotdicht voor in een kleine kring van kennissen, niet wetend dat zich onder hen een verklikker bevindt. Het komt hem te staan op drie jaar verbanning naar de Oeral. Al de eerste ochtend na de arrestatie brengt Nadjezdja een stapel manuscripten onder bij een vriendin. Maar omdat de kans op vernietiging wanneer ze worden ontdekt aanwezig blijft leert zij tijdens de nachtdienst in een textielfabriek alle gedichten van haar man uit het hoofd. Haar toegewijde trouw ontroert me.

Na een zelfmoordpoging van Mandelstam herziet het regime het vonnis. Hij mag zowaar zelf een nieuw verbanningsoord kiezen. In Voronesi brengen Osip en Nadjezdja Mandelstam vervolgens samen de tijd door in isolement en armoede, terwijl hij langzaam in de vergetelheid raakt bij het grote publiek. Ondanks het feit dat Mandelstam regelmatig balanceert op de rand van de waanzin, wordt dit een van zijn productiefste perioden. Hij dicht als een bezetene. Veel over dood en angst en wanhoop maar ook over zijn geloof in de poëzie en zijn rol als getuige van een tijdperk. Nadjezdja leert de gedichten opnieuw uit haar hoofd en tekent ze ook nog eens op in schoolschriften die zij ongeschonden door de Stalintijd weet te loodsen. Na drie jaar is de verbanningstermijn verstreken en keren ze berooid terug naar Moskou. Ze zwerven van hot naar her, zijn voor hun eerste levensbehoeften afhankelijk van vrienden en kennissen, wat Mandelstam in een nieuwe depressie stort. De schrijversbond biedt uitkomst door hen onderdak voor twee maanden te verschaffen in een sanatorium. Maar het regime laat hen niet met rust. In mei 38 wordt Mandelstam opgehaald door de geheime politie en niet veel later krijgt hij te horen dat hij tot vijf jaar dwangarbeid is veroordeeld. Zijn lichaam en geest zijn dermate verzwakt dat hij binnen een paar maanden sterft, 47 jaar oud. De moeilijke laatste jaren doen niets af aan zijn dankbaarheid voor het bestaan. Een jaar voor zijn overlijden heeft hij zijn leven samengevat in de regels:

*Ik heb de vreugde van het universum begeleid
Zoals het ingehouden orgelspel
De melodie volgt van een vrouwenstem*
Zijn dankbaarheid ondanks alles ontroert me.

Een kleine dertig jaar na de dood van Mandelstam wordt zijn werk door Nadjezdja het land uit gesmokkeld en uitgegeven in Amerika. Kees Verheul, de vertaler van Mandelstam schrijft: "Iemand had zich niet in verwarring laten brengen door de terreur en de leuzen, en was onverstoorbaar blijven voortdichten in de zekerheid dat zijn stem, hoe lang ook begraven, zijn medemensen eens bereiken zou." In de VS krijgt zijn poëzie een sensationeel onthaal. Die enthousiaste ontvangst moet voor Nadjezdja een persoonlijke triomf zijn geweest. "Als mensen gedichten nodig hebben' had Mandelstam eens gezegd, "dan zullen ze die bewaren" en dat heeft zij gedaan. Ze bewaarde ze in haar geheugen voor hem, voor haarzelf en voor ons. Dat in 1990 zijn volledige werk in Rusland werd gepubliceerd en de oplage van 200.000 exemplaren binnen enkele dagen was uitverkocht heeft ze niet meer mee mogen maken. Aan haar leven met hem danken wij haar indrukwekkende memoires, aan zijn leven met haar zijn grootse poëzie. Het humanistisch vuur van deze twee cultuurdragers bleek sterker dan het militaristisch ijzer van de machtshebbers. Dat wist zij, dat wist ook hij getuige het volgende gedicht uit 1937:

*Zoals een hemelsteen de aarde doet ontwaken
Zo kwam het vers neer dat in ongenade viel
Iets onverbiddelijks, - een vondst voor wie het schiep
Het kan niets anders zijn, geen vonnis zal het raken.*

Zo was het , zo zal het zijn. En ik kijk naar het beeld van de man en de vrouw samen in die ene Russische jas, onafscheidelijk verbonden voor de eeuwigheid. En ben ontroerd.

Colet van der Ven

Colet van der Ven is bereikbaar via 'lt@dominicusamsterdam.nl' ('tav Colet van der Ven')